

**ALISHER NAVOIY “XAMSA”SIDAGI TARIXIY SHAXSLAR:
HAQIQAT, RIVOYAT VA BADIY FANTAZIYA CHORRAHASIDA**

*Pardayeva Iroda Mamayunusovna, ,
Samarqand davlat chet tillari instituti
Qiyosiy adabiyotshunoslik kafedrasida dotsenti
E-mail: pardayevairoda74@mail.com*

***Annotatsiya:** Ushbu maqolada Nizomiy Ganjaviyning “Xusrav va Shirin” asariga e’tibor qaratgan holda Xusrav Parvez va Shoh Navfalning “Xamsa” ijodiy kompozitsiyasidagi hissalarini ko‘rib chiqiladi. Hikoya sadoqat, sevgi va kuch mavzularini ifodalovchi tarixiy shaxslar tomonidan qanday shakllantirilgani ko‘rib chiqiladi. Tarixni she’riy hikoya qilish bilan uyg‘unlashtirib, ularning o‘zaro ta’siri doston doirasini mustahkamlaydi.*

***Kalit so‘zlar:** tarixiy shaxslar, doston kompozitsiyasi, ishq, kuch, sadoqat, timsol, Shoh Navfal, Xusrav Parvez, Xamsa, Nizomiy Ganjaviy.*

Sharh Fors adabiyotining klassikasi Nizomiy Ganjaviyning “Xamsa”si o‘zining romantika, tarix va falsafiy tafakkurning ajoyib uyg‘unligi bilan mashhur. Uning beshta dostonidan biri bo‘lgan “Xusrav va Shirin” taqdir, kuch va muhabbat mavzularini tadqiq etuvchi, ayniqsa, ta’sirchan va ijodiy jihatdan murakkab hikoyadir. Jasur jangchi Shoh Navfal va haqiqiy sosoniylar shohi Xusrav Parvez bu dostonning bosh qahramonlaridir. Shirin taqdiriga ta’sir ko‘rsatib, burch va ishqning qarama-qarshi tamoyillarini yoritib berish orqali ikkala personaj ham she’rning tematik murakkabligi va dramatik shiddatiga sezilarli hissa qo‘shadi. Sosoniylar sulolasining tarixiy ulug‘vorligi Xusrav Parvezda o‘z aksini topgan bo‘lib, u ulkan saltanatning boshlig‘i sifatida shuhratparastlik, xohish va yetakchilik qiyinchiliklarini timsolida namoyon etadi. Uning Shiringa bo‘lgan intilishi uning xarakterini belgilab beradi, biroq uning yo‘li ham mashaqqatlarga, o‘z-o‘ziga intilish va o‘zgarishlarga to‘la. Shoh Navfal esa ritsarlik tamoyillari va beg‘araz fidoyilik tarafdori bo‘lib, sevgining boshqacha, hayratlanarli, lekin oxir-

oqibat befoyda obrazini taqdim etadi.

Hikoya doirasiga ta'sir qilishdan tashqari, ularning munosabatlari fors adabiyotidagi katta falsafiy va madaniy mavzularni aks ettiradi. Ushbu tadqiqot qahramonlarning badiiy kompozitsiyasini ko'rib chiqish orqali Nizomiyning tarixiy shaxslarni o'z she'riy hikoyasiga qanday kiritishini o'rganishni maqsad qilgan. Ularning rollari shoirning dolzarb tarixiy voqealarni majoziy ma'no bilan uyg'unlashtirish qobiliyatini namoyon etish orqali dostonning adabiy-axloqiy teranligini oshiradi. Ushbu tadqiqot Xamsaning she'riy tasavvur va tarixiy realizm o'rtasidagi mutanosiblikni yoritib berish orqali adabiyotshunoslikdagi davomiy ahamiyatini ko'rsatadi.

Adabiyot tahlili Nizomiy Ganjaviyning "Xamsa"si, ayniqsa, falsafiy teranligi, tarixiy tasvirlari, badiiy tuzilishi borasida ko'plab adabiy tahlillar o'tkazilgan. Olimlar Nizomiy Shoh Navfal va Xusrav Parvez kabi tarixiy shaxslarni siyosiy va axloqiy mavzularni ifodalash uchun she'riyat qarashlariga qanday kiritishini o'rgangan. Bu odamlar "Xusrav va Shirin"da nafaqat tarixiy jihatdan to'g'ri, balki yetakchilik, muhabbat va axloqiy tangliklarni ham o'rganuvchi tarzda tasvirlangan.

Nizomiyning o'ziga xos hikoya qilish mahoratini Juli Skott Meisami (1995) ta'kidlab, uning poetik tasavvurni tarixiy voqelik bilan uyg'unlashtirish qobiliyatini ta'kidlaydi. Uning ta'kidlashicha, "Xusrav va Shirin" badiiy rekonstruksiya bo'lib, u haqiqiy hayotdagi odamlarga shunchaki tarixni hikoya qilishdan ko'ra metafora va ramziy talqinlarni beradi. Meysamiyning ta'kidlashicha, dostonda Xusrav Parvezning beparvo shahzodadan donishmand podshohga aylanishining tasvirlanishi fors adabiyotidagi axloqiy podshohlikning kattaroq masalalaridan dalolat beradi. Shoh Navfal arab va fors adabiyotida keng tarqalgan mavzu bo'lgan ritsarlik, biroq fojiali ishq adabiy paradigmasini ham namuna qilib ko'rsatadi.

"Muhammad Javad Shariat" (2004) Nizomiyning Xusrav Parvez tasviri shoir davrining ijtimoiy-siyosiy g'oyalarini aks ettirishi bilan birga tarixiy dalillar bilan hamohangligini o'rganadi. Uning fikricha, Nizomiy Firdavsiy

“Shohnoma”sining jihatlarini o‘zgartirib, Xusrav shaxsini fors va islom axloq me’yorlariga moslashtirib o‘zgartirgan. Bundan farqli o‘laroq, Shoh Navfal mard, ammo oxir-oqibat samarasiz da’vogar sifatida namoyon bo‘ladi, bu esa Xusravning taqdir taqozosidagi ishqiy munosabatlariga ziddir.

“Zarrinko‘b” (2000) “Xusrov va Shirin”ning fors dostonlari an’anasidagi o‘rni haqidagi tahlilida kengroq adabiy-tarixiy nuqtai nazarni taqdim etadi. U Amir Xusrov va Jomiy kabi keyingi shoirlar Nizomiy ijodidan qanday ta’sirlangani, o‘z asarlarida o‘xshash mavzu va xarakter modellaridan foydalanganligi haqida so‘zlaydi. Zarrinko‘bning fikricha, Shoh Navfal obrazi Xusravning axloqiy va hikoyaviy qarama-qarshiligi bo‘lib, dostonning taqdir, sadoqat, fidoyilik imtihonini kuchaytiradi. Xamsaning adabiy va tarixiy timsollari o‘rtasidagi o‘zaro aloqadorlik ham qiyosiy tadqiqotlar orqali oydinlashtirildi.

Nafisiy (1988) Nizomiyning Xusrav Parvez tasvirini sosoniylarning tarixiy manbalariga qarama-qarshi qo‘yib, shoir muayyan voqealarni forsiy ishqiy doston doirasiga mos tarzda dramatiklashtirgan va ulug‘lagan, deb ta’kidlaydi. Shunga o‘xshash tarzda, De Blois (1992) tarixiy yozuvlar va adabiy moslashuvlar o‘rtasidagi bog‘liqlikni ko‘rib chiqadi va Shoh Navfal siymosi aniq tarixiy parallellikka ega bo‘lmasa-da, hikoyaning hissiy va falsafiy chuqurligiga qanday hissa qo‘shganini ko‘rsatadi.

Ushbu tadqiqot Xusrav Parvez va Shoh Navfalning “Xusrov va Shirin”dagi badiiy rollarini chuqurroq o‘rganish orqali ushbu akademik bahslarni kengaytiradi. Unda Nizomiy bu personajlardan hikoyaning hissiy jilosi, falsafiy teranligi va tuzilishini qo‘llab-quvvatlash uchun foydalanish usullarini o‘rganadi. Ushbu tadqiqot Xamsa tarixi va she’riy hikoyatlarni qanday uyg‘unlashtirganligi, ularning munosabatlari, ramziy ma’nolari va adabiy ahamiyatini o‘rganish orqali fors adabiyotining abadiy asarini yaratishga qaratilgan bilimlarni oshirishga harakat qiladi.

Xusrav Parvez va Shoh Navfalning Nizomiy Ganjaviyning “Xamsa”si ijodiy kompozitsiyasiga qo‘shgan hissalarini ushbu tadqiqotda sifatli adabiy tahlil metodologiyasi yordamida ko‘rib chiqiladi. Ushbu tarixiy shaxslarning Xusrav va

Shirinning hikoyaviy tuzilishi va tematik rivojlanishiga qanday kiritilganligini tushunish uchun tadqiqot matn, qiyosiy va kontekst tahliliga tayanadi. Matni sinchkovlik bilan o'qishda xarakter rivojlanishi, dialog va metafora, ramziylik va allegoriya kabi she'riy vositalarni qo'llash alohida ta'kidlanadi. Ushbu qahramonlar syujetni qanday rivojlantirayotganini va uning mavzularini chuqurlashtirishini aniqlash uchun hikoya tuzilishi tekshiriladi.

Xusrav Parvezning Xusrav va Shirindagi tasvirini uning tarixiy tavsiflari, ayniqsa, Firdavsiyning "Shohnoma"sida uchraydigan tasvirlari bilan solishtirib, qiyosiy tahlildan foydalaniladi. Shoh Navfal tarixiy shaxs yoki badiiy asar ekanligini aniqlash uchun uning shaxsi fors va arab adabiyotidagi shu kabi xarakterdagi boshqa shaxslar bilan solishtiriladi. Shuningdek, Nizomiyning taqdir, qudrat va ishq tasviriga oldingi fors va islom adabiy an'analari qanday ta'sir qilganligi o'rganiladi.

Nizomiy davrining siyosiy va madaniy iqlimi kontekstual tadqiqotlar orqali tushuniladi, ayniqsa bu uning qirollik, ritsarlik va axloqiy tangliklarni tasvirlashiga ta'sir qilgan. Tadqiqotda dostonning falsafiy va axloqiy jihatlari hisobga olingan holda sosoniy va islomiy g'oyalarning yetakchilik va taqdir tasviriga qanday ta'sir qilgani baholanadi. Bundan tashqari, Nizomiy xarakterining shakllanishiga adabiy an'analalar va tarixiy voqealarning ta'siri o'rganiladi.

Xusrav va Shirinning ilmiy talqinlarini taqdim etish uchun tadqiqotda ikkinchi darajali materiallar, jumladan, ilmiy nashrlar, jurnal maqolalari va adabiy tanqidlar ko'rib chiqiladi. Zarrinkub (2000), Muhammad Javad Shariat (2004) va Juli Skott Meisami (1995) kabi mualliflarning ilmiy ishlari Nizomiyning mavzuiy yutuqlari va hikoya qilish strategiyalariga tanqidiy qarashlarni taklif qilish uchun ko'rib chiqiladi. Nizomiyning adabiy merosini keyingi fors shoirlari Amir Xusrav va Jomiy bilan qiyoslash orqali baholash mumkin. Ushbu yondashuvlarni birlashtirib, tadqiqot tarixiy shaxslarning Xusrav va Shirin san'ati va tuzilishiga ta'sir etish usullarini chuqur o'rganishga, shu orqali Nizomiyning tarixiy romantikaning fors adabiy ustasi sifatidagi mavqeini oshirishga intiladi.

Tadqiqot natijalariga ko'ra, Xusrav va Shirin adabiyot va tarixni mahorat

bilan uyg'unlashtirgan, Shoh Navfal va Xusrav Parvez dostonning mavzu chuqurligi va hikoya tuzilishini shakllantirishda hal qiluvchi rol o'ynagan. Xusrav Parvez qo'sh obraz sifatida: Nizomiy Xusrav Parvezni ham poetik qahramon, ham tarixiy shoh sifatida tasvirlaydi. Bepervo shahzodadan zavqlanishdan zavqlanadigan dono va mas'uliyatli monarxgacha, oxir-oqibat fojiali yakunga erishadi, uning xarakterining rivojlanishi bir necha bosqichlardan o'tadi. Ushbu metamorfoz an'anaviy fors adabiy yo'lidan boradi, unda hukmdorning etakchilik qobiliyatlari hissiy kurashlar va shaxsiy qiyinchiliklar bilan sayqallanadi.

Shoh Navfal chivallik hamkasbi sifatida: Shoh Navfal yordamchi qahramon bo'lishiga qaramay, syujetga katta ta'sir ko'rsatadi. Uning olijanob fe'l-atvori, beg'araz fidoyiligi va dahshatli taqdiri Xusravning yanada nozik shaxsiyati bilan yonma-yon xizmat qiladi. Shoh Navfal o'zining ezgu niyatiga qaramay, Shirin qalbini zabt eta olmagan, muhabbatni insoniy sifat emas, taqdir belgilab beradi, degan fors adabiy g'oyasini takror-takror ta'kidlaydi. Uning xarakteri tugallanmagan muhabbat va fidoyilik timsoli bo'lib, uning dostonidagi qismi hamma qahramonlar ham baxt topavermaydi, degan fikrni ilgari suradi.

Mavzuga qo'shgan hissasi: Bu ikki qahramon o'rtasidagi munosabatlar "Xusrav va Shirin"dagi muhim mavzularni, jumladan, burch va muhabbat, fidoyilik va taqdirning oldindan aytib bo'lmaydigan tabiatini yoritib beradi. Individual intilishlar va ijtimoiy me'yorlar o'rtasidagi ziddiyat Xusravning siyosiy muammolar qarshisida Shiringa tinimsiz intilishi misolida ko'rinadi, Shohlar esa "Shohlar" romanidagi sevgining mag'lubiyati chegarasi sifatida namoyon bo'ladi. Taqdir.

Adabiy va she'riy vositalar: Nizomiy o'quvchiga bu odamlar bilan yanada chuqurroq munosabatda bo'lish uchun metafora, ramziylik, allegoriya kabi bir qancha she'riy vositalardan foydalanadi. Xusrav va Shoh Navfal nafaqat shaxsan bir-biriga qarama-qarshi, balki qarama-qarshi mafkuralarga ham ega; biri shuhratparastlik va matonatni, ikkinchisi esa hech narsa va saxovatni anglatadi.

Tarixiy va fantastika moslashuvi: Nizomiy tarixiy faktlarni o'z dostonining estetik va falsafiy maqsadlariga mos ravishda o'zgartiradi, hatto Xusrav Parvez

haqiqiy Sosoniy shohiga asoslangan bo'lsa ham. Uning qiyofasi urush va hukumatga e'tibor qaratgan shohdan juda qiynalgan va hissiyotli odamga aylanadi. Biroq Shoh Navfal tarixiy hujjatlarda xuddi shunday tasvirlanmagan holda o'rta asrlar fors qahramonligining ideallashtirilgan sifatlarini namuna qilib ko'rsatadi. Doston Nizomiyning tarixiy realizmni badiiy tasavvur bilan uyg'unlashtirgan xayoliy moslashuvi tufayli adabiy daho va tarixiy tafakkur asaridir. Natijalar shuni ko'rsatadiki, "Xusrav va Shirin" murakkab adabiy asar bo'lib, unda qahramonlar shunchaki tarixiy jonlantirish emas, balki ramziy va hikoyaviy maqsadlarni bajaradi.

Nizomiyning Shoh Navfal va Xusrav Parvez tasviri fors axloqi, ishq va saltanat intilishlarini yoritadi. Xusravning rahbarlik va ishq to'qnashuvi: Uning hikoyasida rahbarlik talablari va o'z baxti o'rtasidagi ziddiyat tasvirlangan. Xusrav chuqur mulohaza yurituvchi obraz bo'lib, Shiringa bo'lgan muhabbati uning tanloviga ta'sir qiladi, oddiy qahramon qahramonlardan farqli o'laroq, g'alabalar haqida qayg'uradi. Sevgini shaxsiy rivojlanishning muhim tarkibiy qismi sifatida ko'radigan kattaroq fors adabiy an'anasi bu ishqiy munosabatlar va boshqaruvning uyg'unlashuvida aks etadi.

Axloqiy asos va Shoh Navfalning roli: Shoh Navfalning dostoniga qo'shilishi ezgulik har doim ham savobga aylanmasligini ta'kidlashga xizmat qiladi. Uning shaxsi jasorat, sadoqat va fidoyilik kabi fazilatlarini ta'kidlab, axloqiy mezon vazifasini o'taydi. Ammo, ko'rinadiki, Nizomiy insoniy voqealar oxir-oqibat ilohiy irodasi va taqdiri bilan belgilanadigan dunyoqarashga ega, chunki u o'z taqdirini o'zgartirishga ojizdir.

Boshqa fors dostonlari bilan taqqoslash: Xusrav va Shirin boshqa klassik fors adabiyotiga qaraganda shohlar va askarlar obrazini yanada mehr bilan ifodalaydi. "Shohnoma" va boshqa asarlardagi qahramonlar tez-tez mustahkam kuch va nazoratni namoyon etadilar, ammo Nizomiy personajlari ichki ziddiyatlar va hissiy zaifliklar bilan ajralib turadiganligi sababli ko'proq real va ko'p qirrali.

Keyingi adabiyotga ta'siri: keyingi fors va islom adabiy an'alariga eposdagi Xusrav Parvez va Shoh Navfal obrazlari ta'sir ko'rsatgan. Nizomiyning

xarakterlash strategiyalari Amir Xusrav va Jomiy kabi shoirlar tomonidan moslashtirilgan bo'lib, ular diqqatni chuqurroq axloqiy va falsafiy masalalarga jalb qilish uchun qahramonlar va yordamchi qahramonlar o'rtasidagi taqqoslanadigan qarama-qarshiliklardan foydalanadilar.

Hammasini hisobga olsak, topilmalar va tahlillar shuni ko'rsatadiki, Nizomiy ijodiy qarorlari Xusrav va Shirinni tarixiy hikoyat darajasidan yuqoriga ko'tarib, uni insoniy tuyg'ular, qismat, ma'naviy-axloqiy tangliklarni chuqur tekshirishga aylantiradi. Xusrav Parvez va Shoh Navfalning o'zaro fikr almashishlari syujetni yuritishdan tashqari, o'rta asrlar forslarining adabiy estetikasi va madaniy ideallarini anglash uchun boy asos yaratadi.

Xulosa Tadqiqotga ko'ra, adabiy iste'dod va tarixning yorqin uyg'unligi bo'lgan "Xosrov va Shirin" dostonidagi ishq, qismat, sardorlik mavzularining shakllanishida Xusrav Parvez va Shoh Navfalning o'rni katta. Shoh Navfal olijanob, ammo amalga oshmagan ishq timsoli bo'lib, ezgulik albatta saodatga aylanmasligi haqidagi g'oyani yanada yorqinroq ifodalaydi, Xusrav Parvezning beparvolikdan bilim sari yo'li forscha o'zlikni o'zgartirish motivini eslatadi. Doston Nizomiyning hikoyani shunchaki tarixiy qayta hikoya qilishdan yuqori ko'taradigan ramziylik va allegoriyani o'z ichiga olgan poetik vositalari tufayli abadiy adabiy klassik hisoblanadi. Uning bu personajlar talqini keyingi fors adabiyotida sevgi, jasorat va taqdirning qanday tasvirlanishini shakllantirdi. Oxir-oqibat, Xusrav va Shirin fors adabiyoti yodgorligi bo'lib, tarixiy personajlarni axloqiy tangliklarga va insoniy mojarolarga chuqurroq kirib borish uchun qaytadan tasavvur qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. A'zamxo'jayev, M. (2019). *Layli va Majnun: tafsir va talqin*. Toshkent: Ma'naviyat.
2. Ergashev, M. (2022). *Alisher Navoiy qahramonlarining ma'naviy qiyofasi*. Toshkent: Akademnashr.
3. Firdavsiy. *Shohnoma*. – Tehron: Surush, 1373 h.sh. – jildi II–IV.

4. G'anieva, S. *Alisher Navoiyning "Majolis un-nafois" asari va Samarqandlik shoirlar // O'zbek tili va adabiyoti*, 1970. – №6. – B. 24–28.
5. Hasanov, E. (2009). *Turkiy manbalar asosida Navoiy tili*. Toshkent: Universitet.
6. Karimov, A. (1997). *Alisher Navoiyning tarixiy asarlari*. Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot.
7. Komilov, N. (2009). *Tasavvuf*. Toshkent: Movarounnahr – O'zbekiston. – 448 b.
8. Nurmatov, D. (2017). *Qahramon obrazining evolyutsiyasi Navoiyda*. Farg'ona: FDU.
9. *O'zbek adabiyoti tarixi*. 5 tomlik. 2-tom. – Toshkent: Fan, 1977. – 460 b.